

Heyran İmran qızı Vəkilova ŞİFAHİ ƏDƏBİ DİLDƏN MİLİ ƏDƏBİ DİLƏ GEDƏN YOL

Azərbaycan xalqı dünyanın ən qədim xalqlarından biri kimi özü qədər qədim tarixə malik ədəbi dil ənənəsinə malikdir. Bu gün Azərbaycan dili tarixi və eləcə də Azərbaycan ədəbi dil tarixçilərinin ümumən, ədəbi dil haqqında yekdil fikri professor Ə.Dəmirçizadənin ədəbi dil haqqında çox yığcam və konkret şəkildə səciyyələndirdiyi “Ədəbi dil seçmə və əvəzəmə əməliyyatı aparmaqla normaya salınmış dildir” formulası ətrafında birləşir.

Ümumxalq dili üzərində müəyyən əməliyyat aparmaqla düzəlmiş dil-ədəbi dil hesab olunur. Bunun üçün əlbəttə, müəyyən ölçü, norma və s. tələb olur. Tarixən bəziləri ədəbi dili düzgün qiymətləndirə bilməmiş, hətta onu süni dil saymış, heç bir qanunauyğunluq əsasında inkişaf etmədiyini söyləmiş, ədəbi dili dilçiliyin tədqiqat mövzuları sırasından xaricə çıxarmaq kimi zərərli təşəbbüslər göstərmiş və bir çox yanlış mülahizələr söyləmişlər.

Ədəbi dil dedikdə, ancaq yazılı dili anlamış, şifahi ədəbi dilində ola biləcəyini ağıllarına belə gətirməmişlər. Buna görə də ədəbi dil və onun inkişafı dedikdə, ancaq yazılı ədəbiyyatın, yazılı sənədlərin, kitabələrin dilini tədqiq etməkdən uzağa getməmişlər. Nəticədə “yazısı olmayan xalqların ədəbi dili olmaz” kimi qəbulolunmaz fikir meydana çıxmışdır. Buna görə də bəzi xalqların ədəbi dili və onun tarixi haqqında fərziyyələr irəli sürülmüşdür. Bəziləri ədəbi dil dedikdə ancaq bədii ədəbiyyatın dilini başa düşmüş və buna görə də ədəbi dilin tarixini şairlərin, yazıçıların yaradıcılıq çərçivəsi ilə məhdudlaşdırmış, onu ancaq hakim sinfin, hakim təbəqənin, yaxud paytaxt sakinlərinin danışığı və ya dialekti, şivə xüsusiyyətləri kimi başa düşmüşlər.

Bütün bu müxtəlifliklərin olmasından belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, ədəbi dil mürəkkəb bir prosesin məhsuludur, normativlik ədəbi dil üçün başlıca şərtidir. Ümumi normalar, fonetik, leksik, qrammatik normalar olmadan, ədəbi dil yaranmaz. Ədəbi normalar isə fikrin dəqiq, aydın, hamı tərəfindən anlaşılan düzgün nitqin yaranmasına kömək edir.

Azərbaycanlıların XIII əsrə qədər yazısı, yazılı ədəbi dili və əlifbası olmuşdur. Lakin bu əraziyə müxtəlif istiqamətlərdən olan talan və basqınlar Azərbaycana aid mənbələrin izini itirmişdir. Xüsusilə ərəb işğalçıların maddi-mədəniyyət abidələrimizi məhv etməsi Azərbaycan dilinin tarixi ilə bağlı bir çox dəyərli məlumatları əlimizdən almışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, son dövrlərdə XI əsrə aid dilimizin və ədəbiyyatımızın nadir abidəsi tapılmışdır. Bu, XI əsr şairi İsanın Azərbaycan dilində yazdığı “Məhr və Vəfa” poemasıdır. Klassik məsnəvi tərzində yazılmış bu əsərdə iki gəncin bir-birinə olan məhəbbəti təənnüm olunur. Poemanın iki əlyazması dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Biri Qazaxlı Kəminənin 1827-ci ildə üzünü köçürdüyü 1490 misralıq əlyazmadır, ikinci isə Əbdülqəni Nuxəvi tərəfindən 1837-ci ildə üzü köçürülmüş əlyazmadır. İ.Həsənoğlunun yaradıcılığı, “Əhməd Hərəmi” dastanı o dövrdə Azərbaycan dilinin və onun yazısının olduğunu sübut edir. Azərbaycan dilinin tarixi miladdan əvvəlki dövrə gedib çıxır. Bu dilin əsasını qədim dövrlərdən Azərbaycan torpağında məskunlaşmış türkəsilli boyların dili təşkil etmişdir. Azərbaycan dili IV-V əsrlərdən etibarən ümumxalq danışığı kimi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Zəngin şifahi ədəbiyyat nümunələrimiz olan dastanlar, bayatılar, nağıllar Azərbaycan şifahi ədəbi dilinin erkən dövrlərdən formalaşması üçün geniş şərait yaratmışdır. Xalq şifahi ədəbi dildə yaratdıqlarını sonradan yazıya köçürmək istəyi ilə ümumxalq dili əsasında Azərbaycan ədəbi dilinin yazılı qolunu yaratmışdır.

Azərbaycan dilinin iki qolu fəaliyyətdə olmuşdur: danışığı dili və ədəbi dil. Danışığı dili cıllanmamış, ədəbi dil normalarını özündə yaşatmayan, loru sözlər üstünlük təşkil edən dildir. Bu dilin tarixi qəbilə, tayfa dövründən başlayır və yazısı da olmur, ən qədim dil xüsusiyyətlərini dialekt və şivələrdə saxlayır.

Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşması dövrü neçə-neçə minillik tarixi bir dövrə bağlıdır. Belə bir uzun tarixi dövr ərzində qəbilə dilindən tayfa dili, tayfa dilindən ümumxalq dili, ümumxalq dilindən milli dil formalaşmışdır. Dil xalq dili kimi mövcud olduqda dialekt və şivə dillərindən geniş istifadə olunmuşdur. Ancaq milli dil dövründə dialekt və şivə sözlərinin istifadə imkanı məhdudlaşmışdır. Xalq dili ilə müqaisədə milli dil dövründə dilin normaları, qayda-qanunları tam şəkildə sabitləşmişdir. Hazırda Azərbaycan ədəbi dili milli dil olmaqla qayda-qanunlarını, dil normalarını sabitləşdirmişdir.

Ədəbi dil cıllanmış, normaya salınmış, qayda-qanunları özündə sabitləşdirmiş, seçmə, əvəzəmə əməliyyatı ilə formalaşmış dildir. Ədəbi dildə Ə.Dəmirçizadənin dili ilə desək, təmizlik, sadəlik, sabitlik, səlislik olmalıdır.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan ədəbi dili X-XI əsrlərdə Azərbaycanın feodal şəhərlilərinin yazışmağa olan ehtiyacından doğmuş və XVIII əsrdə artıq nəzərə çarpacaq dərəcədə işlək bir ədəbi dil olmuşdur. Bu ədəbi dil isə tez bir zamanda yalnız Azərbaycanda deyil, hətta Orta Asiyada belə geniş yayılmışdır. Azərbaycan ədəbi dilinin xidmət göstərdiyi areal gördüyümüz kimi iriliyi ilə fərqlənir. Dil üslubları, xüsusən aparıcı poetik janr və vasitələrdə ədəbi dilimizə külli miqdarda alınma sözlərin axıb gəlməsinə səbəb olmuşdu. Realist şeir məktəbinin, realizm ədəbi metodunun bir yaradıcılıq üsulu kimi yaranması və aparıcı yaradıcılıq metodu kimi formalaşması dilimizin əsas lüğət fonduna keçə bilməyən alınma sözlərin ədəbi dili tərk etməsinə səbəb olmuşdur.

Ümumxalq dili əsasında əvvəlcə şifahi qol sabitləşmişdir. Lakin belə cəhət unudulmamalıdır ki, ədəbi dilin sabitləşməsi və normaların yaranması üçün bu dövrdə lazımi dərəcədə şərait də yox idi. Yerli şivələrin inkişafı dövründə hələ əsil mənada normalaşma ola bilməzdi. Belə bir proses, yəni sabitləşmə və normalaşma ədəbi dilin tədricən nüfuz dairəsinin genişlənməsi ilə sıx surətdə bağlıdır. Bu da ədəbi dilin milli dil əsasında sabitləşməsinə, vahid milli ədəbi dil halında tam formalaşmasına gətirib çıxarmışdır.

Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşması və inkişaf tarixini diqqətlə izlədikdə belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan ərazisində vahid Azərbaycan xalqı, onun vahid ümumxalq dili formalaşdıqdan sonra ədəbi dili də bu əsasda yaradılmış və uzun bir inkişaf yolu keçmişdir. Bu müddət ərzində ümumxalq Azərbaycan dili inkişaf etdərək,

xüsusən XVIII-XX əsrlər arasında milli dilə çevrilmişdir.

Azərbaycan ədəbi dili tarixində bədii üslub Azərbaycan xalqının təşəkkülü dövründən (dövrüdür və bu dövrdə bu üslubun daşıyıcısı folklor janrları olmuşdur) XIX əsrin birinci yarısına qədər Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubu olmuşdur. İstər tarixən qədimliyi, istərsə də müasir mərhələdəki inkişafı baxımından bədii üslub ədəbi dilin digər funksional üslublarından seçilir. Azərbaycan ədəbi dilinin təxminən minillik tarixi müəyyən mənada bədii üslubun inkişaf tarixi deməkdir. Azərbaycan ədəbi dili təxminən iki istiqamətdə inkişaf etmişdir.

1) Azərbaycan ədəbi dilinin şifahi qolu; 2) Azərbaycan ədəbi dilinin yazılı qolu. Bununla əlaqəli olaraq Azərbaycan ədəbi dili tarixinin də iki növünü ayırmaq olur.

1) Azərbaycan şifahi ədəbi dilinin tarixi; 2) Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin tarixi.

Ədəbi dil mütəxəssislərinin qeyd etdiyi kimi Azərbaycan ədəbi dilinin ilk öncə şifahi təzahürü olmuş, onun əsasında XI əsrdən üzü bəri yazılı variantı inkişaf tapmışdır. Yazılı ədəbi dilin əsası şifahi ədəbi dilin bətnində yaranmışdır.

M.Kaşğarının “Divani-lügət it-türk” əsəri ədəbi dilimizin sistemini əks etdirir. Eyni fikri “Kutadqubilik”, “Aqibətül-həqayiq”, “Divani-hikmət” haqqında da demək olar.

IX-XI əsrlərdə əldə edilmiş ədəbi dil təcrübəsi XII əsrdə İzzəddin Həsənoğlunun kamil bir şair kimi yetişməsində böyük rol oynadı. Bu gün elm aləmində iki qəzəli ilə tanınan, sonralarsa daha bir neçə qəzəli tapılan İ.Həsənoğlunun çox güman ki, böyük yaradıcılıq xəzinəsinə malik olması və Azərbaycan türk dilində “Divan”ı olması elmi mənbələrdə qeyd olunur.

Ədəbi dilin dövrləşdirilməsilə də əlaqədar bir sıra dilçi alimlərimiz fikirlər söyləmişlər. Bu sahədə professorlar Ə.Dəmirçizadə, T.Hacıyev, N.Xudiyev və başqaları Azərbaycan ədəbi dilini müxtəlif dövrlərə bölmüşlər.

A.Axundov ədəbi dili dil xüsusiyyətlərinə görə iki dövrə bölür:

1. Köhnə Azərbaycan dili. 2. Yeni Azərbaycan dili

Ədəbi dilin birinci dövrü XII əsrdən başlayır, XIX əsrin əvvəllərinə qədər davam edir. Yeni dövr isə bu günümüzdə qədərki ədəbi dili əhatə edir.

Azərbaycan ədəbi dili böyük inkişaf yoluna özünün ikinci inkişaf mərhələsində (Milli ədəbi dilin təşəkkülü və inkişafı mərhələsində) çıxır. Bu dildə şeirlə yanaşı, nəsr və dram əsərləri yazılır, qəzet və jurnallar nəşr edilir, bəzi rəsmi sənədlərdə, elmi tədqiqatlarda işlənməyə başlayır. O dövrdə Azərbaycana gələn xaricilər, ruslar və almanlar da ona maraq göstərir, bəziləri bu dili öyrənməyə başlayır. Məsələn, rus şairləri Lermontov, Bestujev-Marlinski və başqaları Azərbaycanı qarış-qarış gəzmiş, onun dilinə, füsunkar təbiətinə vurulmuşlar. Alman şərqşünası Bodenştedt XIX əsr Azərbaycan şairi Mirzə Şəfidən Azərbaycan dilini öyrənmiş, onun şeirlərini almancaya tərcümə edərək Berlində ayrıca kitab şəklində nəşr etdirmişdir. Orta əsrlərdə əski Azərbaycan dilinə aid tərcümə lüğətləri və qrammatik tədqiqatlar aparılmış olsa da, Azərbaycan dilinə aid elmi əsərlər və dərsliklər XIX əsrdən etibarən yazılmağa başlayır. Mirzə Kazımbəyin rusca yazdığı “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası” əsəri dilçilik sahəsində böyük inqilab olmuşdur. A.Çernyayevskinin, M.Vəzirovun, L.Budaqovun, Q.Makarovun, N.Nərimanovun, M.L.Məmmədovun, S.M.Qəniyevin Azərbaycan dilinə aid dərslikləri tədris üçün istifadə olunmuşdur.

Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı da, problemləri də daha çox XX əsrlə bağlıdır. Məhz bu dövrdə Azərbaycan ədəbi dili bənzərsiz bir problemlə qarşılaşır. Əsrin əvvəllərindən başlayaraq, ədəbi dildə üç meyil, üç istiqamət özünü göstərir. Təbii ki, bu ən çox bədii əsərlərin dilinə və mətbuata aiddir.

1. Birinci meyil, ədəbi dili bacardıqca xalq dili ilə eyniləşdirmək meyli. Bu özünü “Molla Nəsrəddin” jurnalının və bu jurnalın əməkdaşlarının (C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev və b.) əsərlərində özünü göstərir. Burada ədəbi dil ilə danışq dili, dialektlər arasındakı fərq götürülür. Xalq bu dili asan başa düşür.

2. Daha çox osmanlı (indiki türk) və əski Azərbaycan dilinin ənənəsinə söykənən ədəbi dil yaratmaq meyli. Bu “Füyuzat” və “Həyat” kimi jurnal və qəzetlərin (Ə.Hüseynzadə, Səbribəyzadə) dilində özünü göstərir. Xalq bu ədəbi dili çətin anlayırdı.

3. Hamı tərəfindən anlaşılan, ədəbi dil normalarına əsaslanan ədəbi dil yaratmaq meyli. Bu dil heç bir dialekt təsirini qəbul etməyən bir dil idi. Bu dili A.Şaiq, C.Cabbarlı, A.Səhhət kimi şair və yazıçılar yaradırdılar.

Ədəbi dilimizin şifahi ədəbi dildən uzun bir yol keçərək milli ədəbi dilə gələn yolu uzun, uzun olduğu qədər də şərəfli olmuşdur. Azərbaycan ədəbi dili əsrlərin mübarizəsindən mərdliklə çıxaraq XX əsrdə öz çiçəklənmə dövrünə qədəm qoymuşdur. Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev respublikaya rəhbərlik etdiyi dövrdə ədəbi dil hərtərəfli inkişaf etmişdir. Ulu Öndər Azərbaycan dilinin tarixi inkişafına xüsusi diqqət yetirmiş, hər bir azərbaycanlının öz dilini, xalqının tarixini bilməsini vətəndaşlıq borcu hesab etmişdir. Bir-birinin ardınca dillə, onun inkişafı ilə bağlı fərman və sərəncamlar imzalamışdır.

H.Əliyev dili xalqın böyük sərvəti adlandırır. O, böyük bir dahianəliklə göstərirdi ki, ədəbi dilin tərəqqisi olmadan mənəvi mədəniyyətin tərəqqisi mümkün deyildir. H.Əliyev ana dilini xalqın mənəviyyəti hesab edir, onu bilməyi vacib sayır, çünki dil xalqın keçmişini bu günümüzdə yaşadır. Bu cəhətdən ona məxsus aşağıdakı kəlamlar çox böyük tərbiyəvi, milli və ideoloji mahiyyət daşıyır. “Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir”. “Ana dilini bilməmək, ana dilini qiymətləndirməmək, şübhəsiz ki, xalq qarşısında böyük qəbahətdir”. “Hər bir xalq öz dili ilə yaranır. Bizim heyretəmiz, əvəzsiz, qədim Azərbaycan dilimiz var. O, bizim ana laylamızdır, qılıncımızdır, xilasımızdır, ən böyük mənəvi sərvətimizdir. Zaman-zaman onu bütün yasaqlardan, hər cür təhlükələrdən, hücumlardan canımızla, qanımızla qoruyub saxlamışıq, bu günə gətirib çıxarmışıq. Bizim üçün nə onun özünü, nə də adını heç nə əvəz edə bilməz”.

Böyük rəhbər ədəbi dilin zənginləşməsinə, nitq mədəniyyətinin inkişafına xüsusi diqqətlə yanaşırdı. Onun ana dilimiz, onun sabitləşmiş ədəbi dili haqqında fikirləri müstəqil respublikamızın Konstitusiyasının 21-ci maddəsində öz təsbitini tapmışdır.

İstifadə olunan ədəbiyyatlar:

1. Ə.Dəmirçizadə "Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi" B.1979
2. "Azərbaycan ədəbi dili tarixi", IV cildə, Şərq-Qərb.2007
3. A.Qurbanov "Müasir Azərbaycan ədəbi dili" B.1985
4. N.Xudiyev "Azərbaycan ədəbi dili tarixi" Ankara, 1997
5. Buludxan Xəlilov "Müasir Azərbaycan dili" B.2013

Açar sözlər :şifahi, milli, dil

Ключевые слова: устное, национальное, язык

Xülasə

XIII əsrdən bu günümüzdə qədər uzun bir inkişaf mərhələsi keçən, müəyyən normaları, qayda və qanunları özündə sabitləşdirən, adi danışq dilindən milli dil səviyyəsinə yüksələn ədəbi dilimizin tarixinə nəzər salınır. Dövlət dili statusu qazanmasında, konstitusiyamızda öz təsbitini tapmaqda Ulu Öndərin misilsiz xidmətləri işıqlandırılır.

Summary

From the XIII century to the present day, the history of our literary language, which has passed a long period of development, steadily fixes certain norms, rules and laws, from the usual spoken language to the national language level. The unparalleled services of the Great Leader are highlighted in obtaining the status of the state language, in finding our own constitution.

Резюме

Начиная с XIII века и до наших дней история нашего литературного языка, прошедшая длительный период развития, неуклонно фиксирует определенные нормы, правила и законы, от обычного разговорного языка до уровня национального языка. Беспрецедентные услуги Великого Лидера подчеркиваются в получении статуса государственного языка, в поиске нашей собственной конституции.

Həyçi: dosş E.Vəliyeva